



De la sang carmesina a la Carmesina del *Tirant*

From *carmesina* blood to *Carmesina* princess name in *Tirant lo Blanc*

MARIA CONCA & JOSEP GUIA
maria.conca@uv.es, josep.guia@uv.es

Universitat de València

Resum: Un episodi interessant, a més d'important, en la història de la llengua i la literatura catalanes, és com i quan hi va aparèixer el mot *carmesina*. En aquest treball, s'hi aporten raons per concloure que aquest mot és una creació de Joan Roís de Corella (1435-1497), primerament com a nom d'una certa color vermella (especialment aplicat a la sang de Crist o a la persona de la Verge Maria) i, en segona accepció, com a nom de la princesa de Constantinoble, en la novel·la *Tirant lo Blanc* (1490).

Paraules clau: literatura clàssica catalana, traducció, unitat estilística, concordances lèxiques i fràsiques.

Abstract: An interesting episode, as well as an important one, in the history of the Catalan language and literature, is how and when the word *carmesina* appeared. In this work, reasons are provided to conclude that this word is a creation of Joan Roís de Corella (1435-1497), firstly as the name of a certain red color (especially applied to the blood of Christ or the person of the Virgin Mary) and, in a second sense, as the name of the princess of Constantinople, in the novel *Tirant lo Blanc* (1490).

Keywords: Classical Catalan literature, Translation, Stylistic unity, Lexical and phrasal concordances.

DATA PRESENTACIÓ: 21/02/2023 ACCEPTACIÓ: 04/03/2023 · PUBLICACIÓ: 12/06/2023

1. La documentació coneguda

La documentació del mot *carmesina* consignada al *Corpus Informatitzat del Català Antic* (CICA) és la de les 61 recurrències del nom de la princesa Carmesina que apareixen al *Tirant* i la de 3 referències com a nom comú (de la color d'un teixit de seda), dues al *Llibre de les solemnitats de Barcelona* (que hem comprovat que pertanyen als anys 1588 i 1599):

Aprés, anave lo cavall del mossèn Federich Roig Soler, conseller, lo qual estave encubertat de vellut carmesí ab uns flochs y orles ab flocadura de or y seda **carmesina** per tot lo rededor. (v. II, p. 77)

E puyat lo dit minyó alt del lloch hont era debaxat, lo conceller en cap prengué dos cordons, los quals eren de or y seda **carmesina**, e ligà lo hú a la huna banda del fre del cavall en la cabaçada, y l' altro a la altra banda de dit fre. (v. II, p. 132)

i una altra en la relació de «dos vestiments y ornaments per a la celebració de les misses en lo bras real», que figura en els textos de la Cort General de Montsó de 1585:

*Ítem, una tovalla guarnida de llista de seda **carmesina**.*

Al *Llibre de les solemnitats de Barcelona*, hem trobat una tercera referència (de l'any 1626):

Un minyó scolanet de Santa Maria del Mar (...) ab un cordó de or y seda **carmesina** ab sa borla. (v. II, p. 162)

Un altre testimoni del mot comú *carmesina* es troba en un «inventari de robes e coses» del duc Joan de Borja, fet quan el seu viatge de Roma a Gandia (1493), publicat per Sanchis Sivera (1919: 135):

*Ítem, dos cybertes de cavall de cetí carmesí ab franges d'or y seda **carmesina**, barrada de vellut a l'entorn, ab cordons d'or.*

El terme *carmesina* és el femení de *carmesí*, del qual mot sí que hi ha documentació des dels inicis del segle XV, com ara a *Lo Somni* (1399), de Bernat Metge, a les *Ordinacions sobre abillament* (1433), de Joan des Far, al *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* (1435), de Melcior Miralles, al *Llibre de les solemnitats de Barcelona* (anotació de 1444) i al *Curial e Güelfa* (c. 1445):

Vestit de vellut pelós **carmesí** sembrat de coronas dobles d'aur... (*Lo Somni*)
Drap de ceda vellutat carmesí, brocat d'or e d' argent... (*Ordinacions sobre abillaments*)

Una roba de brocat sobre brocat **carmesí**... (*Dietari del capellà del Magnànim*)

Un drap de vellut de **carmesí** vermell (*Llibre de les solemnitats de Barcelona*)

Una roba de setí ras **carmesí**, brodada d'ulls e de laços d'or... (*Curial e Güelfa*)

Del plural *carmesins* només es coneixen, amb anterioritat al segle XVII, quatre referències corellianes, a les obres *Plant dolorós de la reina Hècuba* (PDRH), *Parlament en casa de Berenguer Mercader* (PCBM) i *Tirant lo Blanc* (TB):

Dels **carmesins estrados** de la bella filla de Titan lo fingit mercader se partia, endreçant los cuitats passos a la desitjosa posada. (PCBM)

...amagant la tallant **espasa** en lo seu envellit, dèbil e ruat coll (...) caigué sens cap, com a tronc envellit, lo cos del rei, **cobrint** los **païments** de la nostra reial cambra de **tapits carmesins**, **tints de sangonosa** porpra, en tan gran abundància, que les òrfenes filles llurs peus, ni els meus, no podien ser estalvis que en la corrent **sang** de Príam no es banyassen. (PDRH)

Ni vós haveu fet com a cavaller, ni jo só reverida com a Princesa, per la qual raó só així verdaderament agreujada, que d'aquesta raonable ira, ensems ab la pèrdua per escampament dels meus **carmesins estrados**, roman tan debilitada la mia agreujada delicadura, que tinc creença primer jo vençuda entraré en los regnes de Plutó que vós, vencedor, dels perduts temerosos infels hajau robades les tendes. (TB, c. 437)

... tenia en les mans l'**espasa** de Tirant, **tacada de sang** de tantes batalles. Lo **païment** d'aquesta volta era de marbres, e les parets, **cobertes de carmesins brocats**. (TB, c. 485)

Cal observar, al voltant de les recurrències de *carmesins*, la presència d'un mateix agrupament d'unitats lèxiques: *espasa/espasa*, *cobrint/cobertes*, *païments/païment*, *tints de sangonosa (...) sang/tacada de sang*, al PDRH i al *Tirant* (cap. 485), repeticions que són indicatiu d'una mateixa identitat estilística.

2. Les primeres documentacions del mot *carmesina*

Del sintagma *color carmesí* no existeix cap documentació, però sí de *color carmesina*, en una primera i única encunyació referida a la sang de Jesucrist, quan Corella diu de la Magdalena:

Guiada per l'Esperit sant, partint-se de la ciutat de Massella (...) **portà-se'n per joia de vàlua inestimable**, e per suau refecció del seu cos e ànima, aquella reial d'espines **corona**, de nostra supèrbia vera medicina; la qual lo rei de glòria, ab gran vituperi **coronat**, ab la sua preciosa sang **de color carmesina** havia coberta. (ISM, c. 28)

Això s'esdevenia per l'any 1482, simultàniament a la traducció de *Lo Cartoixà*, aquell ingent esforç de creació de llenguatge literari que va significar el trasllat de la *Vita Christi* de Ludolf de Sasònia

del llatí al català, un trasllat que Corella probablement va iniciar cap a la fi de la dècada dels 70 del segle XV, d'acord amb una interpolació afegida per ell, en la traducció de *Lo Primer del Cartoixà*, que fa referència a un fet del 1479.¹

Fruit d'aquesta traducció i de les amplificacions retoricades que hi feia Corella són les incorporacions al lèxic català, per primera vegada, de les paraules *carmesina* i *carmesines*, contingudes als llibres *Terç* i *Quart* de *Lo Cartoixà*:²

<i>Vita Christi</i> de Ludolf de Saxònia	<i>Lo Cartoixà</i> de Joan Roís de Corella
<i>hec est illa speciosissima rosa sanctitate iustitie candida et passionis sanguine rubicunda</i>	aquesta és la preciosa rosa especiosíssima en sanctedat de justícia, candida e mundíssima en innocència, vermella e carmesina en la sua preciosa sanch rubricada (<i>La terça part</i> , c. 22)
<i>funem coccineum</i>	corda carmesina (<i>La terça part</i> , c. 49)
<i>ad quod designandum sandalia debent habere aperturam cum aliquo rubrico scriceo panno. Chirotece etiam habent desuper aliquod monile rotundum quod debet similiter habere aliquid de rubro, ad designandum stigmata Christi. Hec omnia sunt insignia pontificalia</i>	les sandàlies que ls bisbes se calçen quant en pontifical celebren deuen tenir en la cara del peu ubertura ab algun senyal de ceda carmesina e axí mateix los guants alguna cosa de color vermella , senyalant del senyor les nafres (<i>Lo quart</i> , c. 4)
<i>...sicut vitta coccinea</i>	No t torques de la sua sanch la boca perquè los teus labis sien vermells com a veta carmesina (<i>Lo quart</i> , c. 7)
	lo qual te ha dexat de caritat carmesines robes y arreus e joyes ab les quals sies digne entrar en les noces de la eterna glòria (<i>Lo quart</i> , c. 10; interpolació afegida per Corella, on les robes i les joies són referències metafòriques a la sang i les nafres de Crist)
<i>Dominus itaque gloriosus, candidus et rubicundus</i>	Gloriós, donchs, lo senyor Deu nostre, ornat de candides e carmesines vestidures (<i>Lo quart</i> , c. 25)
<i>O Maria virginum virgo singularis, rosa celice amenitatis</i>	O singular excel·lent liri , flor de les flors, blanca e vermella rosa . O murta florida. O carmesina e candida clavellina, que de continu stà davant son fill, Déu e home (<i>Lo quart</i> , c. 28)

1 La primera edició incunable del *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia que va arribar a València degué ser la impresa a Nüremberg el 1478, de la qual encara hi ha un exemplar a l'Arxiu de la Seu de la ciutat (Guia 2002). En aquest treball del 2002, hi ha un extens apartat dedicat a la circulació de l'obra de Ludolf de Saxònia per la València del segle XV.

2 Aquesta presència del mot *carmesina* a *Lo Cartoixà* ja va ser donada a conèixer fa anys (Guia 2001), sense incidir suficientment en la importància que té el fet per a la història de la llengua i la literatura. Així mateix, una primera referència a la relació corelliana existent entre el/la color carmesí/carmesina i el nom de la princesa es troba en (Guia 1996: 234). L'antropònim «Tirant lo Blanc» sí que ha rebut més atenció per la crítica (Guia 1996: 229-245).

Observem que el DCVB i el DECLC anoten el nom propi *Carmesina* i obvien, totalment o parcialment, el nom comú *carmesina*.³

3. Les duplicitats atrevides

El mateix ús denotatiu de la color vermella, que Corella aplica a la sang de Crist o a la Verge Maria, apareix al *Tirant* en una aplicació diguem-ne laica, com a nom propi de la princesa de Constantinoble, a partir del capítol 117, amb explicació de la motivació del nom (que no és un diminutiu de *Carme*) al capítol 119:

E la Infanta estava gitada damunt aquell llit ab brial de setí negre, vestida e coberta ab una roba de vellut de la mateixa color (...) Al cap de la cambra véu estar cent setanta dones e donzelles qui totes estaven ab l'Emperadriu e ab la infanta **Carmesina**. (TB, c. 117)

No tardà molt que la Infanta ixqué vestida ab una roba **del seu mateix nom**, forrada de marts gebelins, fesa a costats, ab mànega oberta; e al cap **portava** una petita **corona** sobre los cabells ab molts diamants e robins e **pedres de gran estima**. (TB, c. 119)

És clar que l'expressió «del seu mateix nom» hi és substituïble per «carmesina», però fa l'efecte que l'autor, al llarg del *Tirant*, defuig l'accepció de nom comú (d'una color) i reserva el mot només per a designar el nom de la Princesa. La relació entre aquest passatge sobre la color de la roba de la Princesa, al *Tirant*, i el reportat adés sobre la color de la sang de Crist, a *Lo Cartoixà* i a la *Istòria de Santa Magdalena*, es reforça amb unes mateixes unitats lèxiques concordants (en negreta) que, com a ressort estilístic,⁴ acompanya les mencions *carmesines*:

<i>Lo Quart del Cartoixà</i>	<i>Tirant lo Blanc</i> (c. 119)
carmesines robes (c. 10) carmesines vestidures (c. 25)	vestida ab una roba del seu mateix nom
<i>Istòria de Santa Magdalena</i> (c. 28)	<i>Tirant lo Blanc</i> (c. 119)
portà	portava
corona, coronat	corona
joia de vàlua inestimable	pedres de gran estima
preciosa sang de color carmesina	vestida ab una roba del seu mateix nom

3 DCVB anota només, a l'entrada *Carmesina*: «Nom de la filla de l'emperador de Constantinoble que apareix en la novel·la catalana *Tirant lo Blanc*», per bé que, a l'entrada *carmesí*, s'hi afegeix un parèntesi: «(forma femenina CARMESINA)» i en la documentació es reporta un vers de Josep Carner: «Verger de roses carmesines». D'altra banda, DECLC es limita a posar, a la fi de l'entrada *carmesí*: «i cf. *Carmesina* en el *Tirant*», sense cap documentació de *carmesina*.

4 Per al fonament teòric de les unitats estilístiques i els agrupaments lèxics concordants, com a elements caracteritzadors d'estil, vegeu Conca & Guia (2014: 78-80; 2019: 223-228).

Precisament, com a complement i ratificació de les concordances que acabem de presentar, al mateix capítol 119 del *Tirant* hi ha un altre agrupament lèxic en la descripció física de la infanta Carmesina:

la cara, que era d'extrema **blancor** de **roses** ab **lliris** mesclada; los llavis tenia **vermells** com a coral e les dents molt **blanques** (TB, c. 119)

que concorda amb els epítets dedicats a la Verge Maria continguts al fragment del capítol 28 de *Lo Quart del Cartoixà* reproduït adés:

<i>Lo Cartoixà</i> (IV, c. 28)	<i>Tirant lo Blanc</i> (c. 119)
lliri	lliris
blanca	blancor, blanques
vermella	vermells
rosa	roses

En aquest cas, la gosadia en l'analogia concordant correspon a sengles descripcions de dues dones: la Verge Maria i Carmesina, l'una religiosa i l'altra profana. De fet, és molt abundant la presència al *Tirant* de materials lingüístics i recursos estilístics de les tres obres hagiogràfiques de Corella (*Història de Josef*, *Vida de Santa Anna*, *Istòria de Santa Magdalena*) i de *Lo Cartoixà*, unes presències que no són manlleus mecànicament traslladats sinó reutilitzacions i transformacions creatives dels elements expressius de partida. Les reutilitzacions que fa Corella de les seves formes expressives i dels seus recursos estilístics, a dintre de tota la seva obra reconeguda, són indistingibles de les que figuren a dintre del *Tirant*, i sovint es fa difícil deduir en quina obra va tenir lloc el primer ús.⁵

El pas del mot *carmesina* de ser aplicat a la color de la sang de Crist (o com a epítet laudatori de la Verge Maria) a ser usat com a nom de la voluptuosa princesa de Constantinoble només el podia fer el creador del mot i de les seves accepcions, un teòleg literat amb un atreviment realment reeixit i modern (renaixentista), que ha passat desapercbut a inquisidors i medievalistes, al llarg dels segles.⁶ Un predicador i cavaller que, en una cobla descriptiva de si mateix, ja ens parlava dels seus «dos senys», dels quals podrien ser-ne reflex les «irreverents duplicitats» (Guia 1996: 276-281) de la seva obra i, potser també, de la seva vida.

5 Diversos autors s'han ocupat de la presència de fragments d'obres de Corella al *Tirant* (Guia 1996: 25-26), però la recerca ha anat generalment adreçada a la troballa de fragments textuais, més o menys extensos, deixant de banda la vessant lingüística i fraseològica de les concordances d'unitats fràsiques, lèxiques i estilístiques, que requereixen una altra metodologia de localització i valoració.

6 No és un detall menor el fet que la creació corelliana dels mots comuns *carmesina* i *carmesines* no va ser pública, mitjançant la impremta, fins després de 1490: *La terça part* i *Lo quart del Cartoixà* es van imprimir el 1495 (Conca & Guia 2015) i la *Istòria de Santa Magdalena* Corella no la va fer —probablement no la pogué fer— imprimir (Guia 1999: 55-67).

Els «dos senys» i les duplicitats no són les d'un Corella jove, que escriu obra profana, en contrast amb un Corella vell, que escriu obra religiosa. L'anàlisi estilística de l'obra completa de Corella, a partir sobretot de l'estudi fraseològic de les repeticions lèxiques i fràsiques internes, fa palès que escrivia alhora obres profanes i religioses.

4. Els dos manuscrits del *Tirant*

La susdita compartimentació temporal maniquea de l'obra de Corella no té altre fonament que inventar unes datacions forçades per tal de fer 'explicable' que Joanot Martorell hagués pogut copiar de Corella tot el Corella que hi ha al *Tirant*, abans d'empenyorar aquell primer *Tirant* de la seva propietat a Martí Joan de Galba.⁷ Aquesta hipòtesi és insostenible, per dues raons materials, si més no: 1^a) perquè ignora la realitat de l'existència d'obres i situacions posteriors a 1464, reutilitzades i reflectides al *Tirant*, i 2^a) perquè contradiu la documentació on consta l'existència de dos exemplars de l'obra, el segon «tot acabat». De la primera raó, es dona compte en aquest treball i se n'ha donat en treballs anteriors.⁸ Quant a la segona raó, la documentació que la justifica és l'inventari dels béns de Martí Joan de Galba, fet el 28 d'abril de 1490 pel notari Pere Font:

Ítem, hun libre cubert de pregamí apellat *lo Tiran*. Ítem, n'y ha un altre tot acabat, lo qual tenen per original los stampadors e per lo qual ne tenen a donar xii bolums com sien stampats, segons consta ab carta rebuda per lo discret en Johan Cavaller, notari, sots sert callendari.

En relació amb això, cal esmentar l'encert de Joan Fuster (1993) a no acceptar la darrera hipòtesi de Martí de Riquer (1990), segons la qual el *Tirant* ja estava complet en 1464. Una hipòtesi que ha estat mantinguda amb prepotència com a l'única oficial i admissible. El «tot acabat» de l'escrit notarial indicava que hi havia un *Tirant* incomplet i un altre complet. Fuster és molt clar sobre això: «algú, per tant, l'havia “acabat”» (1993: 10) i, a més, considera que la *reelaboració* del llibre, propietat de Galba entre 1464 i 1490, degué ser completa:

El fet és que «lo llibre» de Joanot Martorell, entre 1460 —o 1465— i 1490, pogué i hagué de ser reelaborat en una mesura que se'n escapa. ¿De cap a cap? Personalment, jo jugaria l'aposta que sí, amb tantes matisacions com convinga, i que, a poc a poc, amb l'ajuda d'anàlisis més profundes, lingüístiques o textuals, es podria precisar. (Fuster 1993: 19)

7 Aquest empenyorament, per 100 reals, es va produir al començament de 1464, segons les dades del plet interposat per Galceran, germà de Joanot, contra Galba, per tal de recuperar el manuscrit i vendre'l als encants: «un libre apellat *Tiran lo Blanc*, lo qual és continuat en vint-i-set sisterns de full éntegre, deslligat, lo qual és de bona continent valor, lo qual és en béns de mossèn Joanot Martorell»; el manuscrit va continuar en poder de Galba i aquest el degué fer relligar, ja que en l'inventari dels seus béns figura un *Tiran* «cubert de pregamí», molt probablement el de 1464, i un altre de diferent «tot acabat», que es trobava a la impremta (Martínez i Martínez 2016; Giner 1993).

8 Fa temps que provem de fer «anàlisis lingüístiques i textuals més profundes», per emprar l'expressió de Joan Fuster, en relació a les fonts del *Tirant* —no només corellianes (Conca & Guia 1998)—, més enllà de detectar únicament els manlleus literals (Conca & Guia 2012, 2019).

Tanmateix, Fuster s'equivoca quan descarta, sense fonament, que fos Corella el *reelaborador* del *Tirant*, tot qualificant-lo de «mòmia beata»:

Torne a subratllar la importància dels vora trenta anys que el text originari de Martorell quedà en possessió de Martí Joan de Galba, i en l'articulació del mòbil editorial. La València literària, a partir d'un determinat moment, que jo ara no sabria precisar, començà a «corellejar» o a «corellitzar», com vulgueu. No solament Corella era considerat com un escriptor il·lustre, sinó, damunt, imitable —o plagiable. (...) Martorell va morir abans del 1465, i Corella el 1497. L'intermediari en la «corellització» del *Tirant*, ¿qui fou? No Corella, òbviament, ja només era una mòmia beata, absorbit per la traducció del *Cartoixà*, preocupat pels recels dels pares inquisidors... (Fuster 1993: 18)

La data que Fuster no precisa és cap a l'inici de la dècada dels 70 del segle XV: Corella era cavaller des del 1457, mestre en sacra teologia des del 1469, predica el sermó de la festa dels Innocents del 1470 (per encàrrec de Jaume Roig, a l'Hospital dels Innocents) i és elogiat fora mida pels participants en la *Qüestió moguda per mossèn Fenollar* de finals del 1472:

«lo qui en taulegia veig hui triomfar (...)
puix altre que vós, del cel en l'esfera,
senyor de saber, no veig tan lloab» (Fenollar)

«del molt reverend, per tots nomenat» (Vidal)

«Virgili vivint, d'aquest aprenquera,
teòlech és gran, doctor laureat» (Verdanxa)

«Si Tul·li scrivint a vós coneguera
ab tan gran saber que Déu vos ha dat,
ni prosa ni rims jamás componguera» (Vilaspinoso)

«Lo mestre gran de la scient milícia,
la clara llum d'esta ciutat tamanya» (Stela)

A un escriptor dedicat en exclusiva a la traducció del *Cartoixà* no corresponen les comparacions amb Virgili i Tul·li, autors pagans. Ni tampoc és explicable que les desimboltes dones valencianes d'un conegut passatge de *Lo somni de Joan Joan* (1496) mencionin les «poesies (...) del senyor mossèn Corella», amb satisfacció i complicitat amatòria, si aquestes «poesies» no fossin un fenomen d'actualitat, coetànies de les altres dues obres que figuren al mateix passatge: *Lo Psalmista* i *Lo Tirant*, totes dues de 1490. Com anaven a fruir les senyores de València amb unes «poesies» escrites quan elles encara no havien nascut o eren unes xiquetes? Tot fa l'efecte que Corella mai no es dedicà únicament a la sacra teologia.⁹

* * *

⁹ La dependència de l'*Espill* envers *Lo Cartoixà*, directa i extensa (Guia 2010: 70-167), és una mostra d'això.

Com a conclusions d'aquest recorregut per algunes de les característiques peculiars de l'estil literari de Joan Roís de Corella, podem formular les següents:

1. No hi ha cap documentació del mot comú *carmesina* (nom femení d'una determinada color vermella) anterior als anys de l'entorn del 1480, quan Corella crea el mot en *Lo Cartoixà* i l'usa en la *Istòria de Santa Magdalena*.

2. És molt improbable que algú, als inicis de la dècada del 1460, pogués tenir la pensada d'agafar l'inexistent mot comú *carmesina* per posar-li nom a la princesa de Constantinoble, al *Tirant*.

3. *Carmesina* com a nom propi de persona, d'acord amb les pautes de la creació literària, és necessàriament posterior a *carmesina* com a nom comú d'una color. De fet, es diu al mateix *Tirant* (c. 119) que el nom *Carmesina* és el de la color. Així doncs, Carmesina nasqué, literàriament parlant, als anys 80 del segle XV.

4. Qui podia fer aquell pas, del nom comú (que encara no era de domini públic) al nom propi, si no el mateix creador del mot comú, que a més era l'escriptor per antonomàsia de la València de l'època?

Bibliografia

Carbonell, Jordi (1973) *Joan Roís de Corella. Obra profana*, València, Albatros.

Chiner, Jaume (1993) *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell*, Alcoi, Marfil.

CICA: Corpus Informatitzat del Català Antic, Torruella, Joan, Manuel Pérez Saldanya i Josep Martines, eds., Barcelona, IEC.

Conca, Maria i Josep Guia (1998) «Manlleus fraseològics i altres intertextualitzacions de les *Històries troianes* al *Tirant lo Blanc*», *Acti del VI Congresso dell'Associazione Italiana di Studi Catalani* (Cagliari, 1995), v. I, Cagliari, CUEC, pp. 182-200.

Conca, Maria i Josep Guia (2012) «Obres de Corella en el *Tirant lo Blanc*. Revisió de fonts i dates», *Catalonia* 11, pp. 1-33.

http://www.crimic.paris-sorbonne.fr/IMG/pdf/Catalonia_11_Conca_Guia.pdf

Conca, Maria i Josep Guia (2014) *La fraseologia. Principis, mètode i aplicacions*, València, IIFV-Bromera.

Conca, Maria i Josep Guia (2015) «Edicions i paratextos d'obres de finals del segle XV», *Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, L. Badia, E. Casanova, A. Hauf (eds.), *Symposia Philologica* 25, pp. 167-188.

Conca, Maria i Josep Guia (2019) «*Les unitats estilístiques de Joan Roís de Corella (1435-1497)*, elements caracteritzadors d'estil», Vicent J. Escartí (ed.), *Nunc dimittis. Estudis dedicats al professor Antoni Ferrando*, València, PUV, pp. 223-260.

- Corella, Joan Roís de (2020) *Lo Cartoixà*, a cura de Vicent Garcia Peris ('Lo primer'), Jordi Oviedo Seguer ('Lo segon'), Joan Maria Furió Vayà ('La terça part') i Josep Antoni Aguilar Àvila ('Lo quart'), València, AVL.
- DCVB: Alcover, Antoni M. i Francesc de B. Moll (1926-1962) *Diccionari Català-Valencià-Balear*, 10 volums, Palma, Moll
- DECLC: Coromines, Joan (1980-1991) *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, 9 volums, Barcelona, Curial.
- Ferrando, Antoni (1993) «Del *Tiran* de 1460-64 al *Tirant* de 1490», *Actes de Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Alacant-Elx, 1991), Barcelona, PAM, vol. II, pp. 25-60.
- Ferrando, Mireia (2023) *Les aproximacions de Joan Fuster al Tirant lo Blanc*, València, PUV (en curs de publicació).
- Fuster, Joan (1993) «Consideracions sobre el *Tirant*», *Actes de Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Alacant-Elx, 1991), Barcelona, PAM, vol. II, pp. 5-23.
- Giner, Jaume (1993) *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell*, Alcoi, Marfil.
- Guia, Josep (1990) *De Martorell a Corella. Descobrint l'autor del Tirant lo Blanc*, Catarroja-Barcelona, Afers.
- Guia, Josep (1998) *Fraseologia i estil. Enigmes literaris a la València del segle XV*, València, Tres i Quatre.
- Guia, Josep (2001) «Concordances curioses dels antropònims Tirant lo Blanc i Carmesina», *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes* (València, 2001), Emili Casanova i Vicent Rosselló (eds.), València: Denes/Universitat de València, pp. 591-601. <http://www.lluisvives.com>
- Guia, Josep (2002) «De *Lo Cartoixà* a l'*Espill*. Concordances textuales i dades contextuales», *Afers* 41, pp. 151-189.
- Guia, Josep (2010) *Ficció i realitat a l'Espill. Una perspectiva fraseològica i documental*, València, PUV.
- Martínez i Martínez, Francisco (1916) *Martín Juan de Galba, coautor de Tirant lo Blanch*, València, Imp. Vives Mora.
- Miquel i Planas, Ramon (1913) *Obres de J. Roís de Corella*, Barcelona, Biblioteca Catalana.
- Riquer, Martí de (1947) *Joanot Martorell i Martí Joan de Galba, Tirant lo Blanc*, Barcelona, Selecta.
- Riquer, Martí de (1990) *Aproximació al Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema.
- Sanchis Sivera, Josep (1919) *Algunos documentos y cartas privadas que pertenecieron al segundo Duque de Gandia don Juan de Borja*, València, La Voz Valenciana.
- Soler, Abel (2012) *Joan Roís de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental*, València, AVL.
- Wittlin, Curt (1995) «Un text inèdit de Joan Roís de Corella: *La visió a la porta de la senyora nostra de Gràcia*, del 1487», *A sol post* 3, pp. 257-268.